

Kenesei István

A filozófia a nyelvészetben, avagy hová tűnt a nyelvfilozófia?

[In: Farkas Katalin és Orthmayr Imre (szerk.): *Bölcselet és analízis*, Eötvös Kiadó, Bp. (2003), 100-117.]

**A filozófia a nyelvészetben,
avagy hová tűnt a nyelvfilozófia?**

A nyelvtudomány önmeghatározása, vagyis a széles körben elterjedt tudománytörténeti kézikönyvek szerint a tárgyában és módszerében önálló kutatási területnek tekinthető nyelvészet a 18. század végén, a 19. század elején alakult ki; a pontos dátumokat vagy érdekes anekdotákat kedvelők pedig William Jones angol jogásznak és amatőr nyelvésznek a saját maga által alapított Bengáli Ázsiai Társaságban 1786-ban elmondott előadásához kötik, mert ezt tartják az összehasonlító-történeti nyelvtudomány megszületése pillanatának. Jóllehet a nyelvről való gondolkodás története Platón Kratülosz-dialógusától fogva elválaszthatatlan a filozófia történetétől, és például a romantika korában a közös eredet, esetünkben az „ősnyelv” felfedezésének vágya sem független a korabeli filozófiai áramlatoktól, miként a 19. század későbbi nyelvésze sem mentes a filozófia befolyásától – különösen, ha Humboldtra gondolunk, mégis azt kell megállapítanunk, hogy e tudomány történetének első másfél évszázada jószerivel a filozófusok gondolataitól érintetlenül pergett le.

Tudjuk persze, hogy a modern nyelvészet „alapító atyja”, Ferdinand de Saussure a csaknem száz éve tartott, majd a diákjai jegyzeteiből megszerkesztett és kiadott előadásaiban számos olyan témát fejtett ki, amelyekkel Platón, Szt. Ágoston, Locke és más jeles gondolkodók is foglalkoztak, mint például a nyelvi jel és általában a jel természete, valamint a nyelvi jel önkényessége és konvencionális volta. Mindamellet aligha mondható el, hogy akár ők, akár más filozófusok bármiféle közvetlen hatással lettek volna Saussure-re nagy hatású rendszere kidolgozásában. Ugyanakkor a nyelvészetben (és más társadalomtudományokban) a neki köszönhetően elindult strukturalista áramlatok egészen másfelé sodorták a nyelvészet hajóját: végre lehetőség nyílt arra, hogy „a nyelv forma, nem szubsztancia” saussure-i tézise alapján a

nyelvi rendszer és ezzel a nyelv elméletének a kutatására helyeződnek a hangsúly a 19. században uralkodó történeti szemlélet és a nyelvet anyagi, tartalmi entitásnak tekintő felfogás helyett, illetve egy jó ideig a mellett.

A korábban más forrásokból merítő nyelvészet ez alkalommal maga termékenyítette meg társtudományait, és feltehetőleg ezért is fordult „befelé” egy időre – hiszen tisztázni kellett mindazokat a fogalmakat és szerkezeti összefüggéseket, melyeket az új gondolkodás hívott életre (pl. fonéma, morféma, paradigmatis és szintagmatis viszonyok, nyelv és beszéd, szinkronia és diakronia, az „érték” fogalma és így tovább). Ez a folyamat a most már a strukturalista iskolán belül törvényszerűen újabb irányzatokra oszló nyelvtudományban évtizedekig tartott. Időközben a saussure-i alapfogalmak újabakkal egészültek ki (mint például a saussure-i gondolatok kiterjesztésének tekinthető allofón és allomorf, azaz a fonéma és a morféma meghatározott környezetben megvalósuló változatai), mások, mint például a *langage* ’nyelvezet’, kihullottak, ismét mások, mint például a mondat, jóval hangsúlyosabbak és összetettebbek lettek. Nyugodtan mondhatjuk, hogy a saussure-i program megvalósítása mind a mai napig tart, persze jelentős mértékben kiegészülve és helyenként módosulva is.

Mindeközben a filozófiában is lezajlott egy váltás, amelynek a hatásai ugyan másképp érvényesülnek a mai gondolkodásban, mint a nyelvészetben a saussure-i paradigmaváltás, de amelynek a nyelvtudományra csaknem olyan befolyása volt, mint a genfi mesternek. A „nyelvi fordulat” kezdetét mintegy retrospektíve Gottlob Frege-nek a 19. század végén írott fontos, bár akkor lényegében hatástalan cikkeihez kötik. A Frege munkásságát a filozófia számára felfedező és vele levelezésben álló cambridge-i analitikus filozófusok, majd a bécsi kör, az oxfordi „mindennapi nyelv” filozófiai iskolája, végül az 1950-es évektől nagyjából két évtizeden át központi szerepet játszó angolszász nyelvfilozófia teremtették meg a nyelvészeti szemantika megújulásának és a pragmatika kialakulásának a feltételeit.

Az 1960-as években kiterjedő nyelvtudományi és azon belül jelentéstani fordulat intenzív együttműködésekkel indított el nyelvészek és (nyelv)filozófusok között. Ebben az időszakban váltak elfogadottá, majd gyakorivá az eszmecserék a két tudományterület képviselőinek a részvételével. Illusztrációképpen hadd idézzük itt fel e folyamat egyetlen eseményét, az angliai Cambridge-ben 1973-ban tartott konferenciát a „természetes nyelv

formális szemantikájáról”. (Keenan 1975) Az előadók között – hála a szerkesztő pontos listájának – 10 filozófust, illetve logikust és 16 nyelvészt (valamint egy pszichológust) találunk. Érdekes azonban azt is megnézni, ki miről értekezett: a filozófusok olyan lényegében nyelvészeti témákkal foglalkoznak, mint a kvantorszerű határozók (David Lewis), a melléknevek osztályozása (Hans Kamp), a nyelvészek meg olyan eredetileg nyelvfilozófiai kérdésekkel, mint a deixis (John Lyons) vagy a generikus kifejezések (Östen Dahl). Ebben a konferencia anyagát publikáló kiadványban mintegy a szemünk előtt zajlik le, ahogy a nyelvészet megtermékenyül a filozófiai gondolkodástól. Megjegyzem, ez az időszak számos hasonló gyűjteményt produkált, ismertebbeket és nagyobb hatásúakat is talán, mint amelyet az előbb példaként felhoztam. Közülük a legnépszerűbb hármat soroljuk fel, az elsőnek a sokatmondó címét is lefordítva: *Szemantika: tudományközi olvasókönyv a filozófia, a nyelvészet és a pszichológia köréből* (azaz: Steinberg–Jakobovits 1971; további példák: Davidson–Harman 1972, Hintikka–Moravcsik–Suppes 1973).

Ez az időszak, vagyis a 70-es évek eleje volt a generatív szemantika néven elhíresült irányzat fénykora is, és ezzel azért érdemes tisztában lenni, mert ez az iskola ötvözte a legszorosabban a logikát és a (nyelvészeti) szemantikát egymással és formális mondatszerkezeti leírásokkal. Röviden összefoglalva, a felszíni mondatok szerkezetét közvetlenül a mögöttes szerkezetekben felvett logikai-szemantikai tulajdonságokból és viszonyokból vezették le. Jóllehet az irányzat rövid tündöklés után elenyészett, maguk a problémák velünk maradtak, és ha más formában is, de a mai nyelvelméletben is szerephez jutnak.

Ebben az írásomban – Kelemen (2000) és különösen Farkas–Kelemen (2002) tömör, de olvasmányos összefoglalójára utalva – néhány olyan témakört vázolok fel, amelyek legalábbis részben filozófiai eredetre vezethetők vissza, és meghatározó jelentőségűnek bizonyultak az újabb nyelvtudomány formálásában. Mivel nem tudománytörténeti összefoglalót állítottam össze, hanem csupán a nyelvészeti gondolkodás némely irányának megváltozását és ennek jelentőségét mutatom be, nem törekszem teljes filológiai pontosságra, más szóval csupán jellemző munkákra és nem a tudományterület minden lényeges művére fogok hivatkozni.

1. A jelentés természete és a mondat mint alapegység

Húsz-harminc éve közhelyszámba ment, hogy ha egy nyelvtörténeti kézikönyvet kinyitottunk, annak a legjelentősebb része a hangtannal foglalkozott, utána következett fontosságban az alaktan és a szókincs története, a mondatokra többnyire korszakonként egy-egy bekezdésnyi jutott (pl. Algeo–Pyles 1964/1993). A leíró nyelvtanokban persze más volt a helyzet, de mihelyt a jelentéstani fejezethez jutottunk, a szószerkezethöz nagyobb egységet hiába kerestünk benne. „A jelentéstani [...] *a jelek jelentésével, tartalmi oldalával foglalkozik*, mégpedig valamennyi jeltípusával: a szóelemek, a szó, a szintagma és a mondat jelentésével. Van a jelentéstannak *egy szűkebb értelmezése* is, e szerint annyi, mint *szójelentéstani*. Mi is így fogjuk fel e tankönyvben.” (Bencédy 1968, 505.; kiemelés az eredetiben) Az idézett fejezet egyik közvetlen forrása, Martinkó Andrásnak az 1950-es évek közepén írt nagy erudícióról tanúskodó és jelentős hatású, bár akkor kéziratban maradt munkája már címében is leszűkíti tárgyának körét: *A szó jelentése* (Martinkó 2001).

De ne gondoljuk, hogy ez csupán a „provinciális” magyar tudomány sajátja lett volna. Stephen Ullmann leedszi, majd oxfordi romanista professzorként publikálta az annak idején széles körben olvasott két jelentéstani bevezetését (Ullmann 1951/1957, 1962), melyek szintén a szójelentésre összpontosítanak. Elégedjünk meg itt a későbbi könyvének fejezetcímeivel: 1. A nyelv felépítése, 2. A szavak természete, 3. A jelentés, 4. Világos és homályos szavak, 5. A jelentés logikai és érzelmi tényezői, 6. Szinonímia, 7. Többértelműség [azaz a poliszémia és a homonímia], 8. Jelentésváltozás, 9. A szóállomány szerkezete.

Ha viszont olvasmányainkat Fregevel kezdjük, szinte fel sem tűnik, hogy Frege számára a szó mint jelentéshordozó nem is létezik. A „tulajdonnév” (azaz a név, illetve a leíró kifejezés) és a mondat az a két pillér, amelyre jelentésemélete épül. Mondhatjuk persze, hogy az őt foglalkoztató alapprobléma, az azonosság kérdése egy szószemantikai közelítésben fel sem merül, ugyanis az azonosság csakis egy azonosító állításban fejezhető ki. Mint ismeretes, Fregénél az alany-állítmány szerkezetű állításokban a „tulajdonnév” alany egy dolgot jelöl (vagy arra referál), az állítmány pedig a mondat jelölétéhez, az Igazhoz vagy Hamishoz vezető függvényt jelöli. Ez az az összefüggés, amelyben a fregei kompozicionalitás elve érvényesül,

amely szerint a szavak csak a mondat összefüggésében nyerik el értelmüket. („A szavak csak mondatok összefüggésében jelentenek valamit.” Frege 1980, 86. Máté András fordítása) Jóllehet, a Frege által tulajdonnévnek tekintett kifejezések között egyetlen szóból állók is vannak (éppen a nyelvtanírói hagyomány „tulajdonnevei”, pl. *Kepler, Dánia*), amelyek magukban is képesek egy-egy dolgot jelölni, a több szóból álló leíró kifejezésekben szereplő szavak (pl. *a Földtől legtávolabb lévő égitest*) – a közöttük lévő „valódi tulajdonnevek” kivételével – továbbra is a mondatban, illetve az általuk alkotott kifejezésben nyerik el jelentésüket.¹

A mára leginkább eredményesnek és időtállóknak (bár teljesnek vagy kimerítőnek nem) mutatkozó igazságfeltételes szemantika hatalmas épülete ezeken a Frege által lefektetett alapokon nyugszik. E szerint tehát a szavak jelentése másodlagos a mondat jelentésével szemben, és azoknak csak annyiban van önálló vagy megragadható értelmük, amennyiben ugyanazzal a jelentésmomentummal járulnak hozzá a mondat jelentéséhez. Így tudunk a *ló* vagy az *arany* szavak esetében egyfajta konceptuális jelentésről beszélni, hiszen számos esetben konkrét (és egymáshoz egyes, esetleg lényeges vonatkozásokban hasonlító) dolgokra történik utalás e szavaknak teljes mondatokban történő használatakor, pl. *A lovam az istállóban áll* vagy *Az eladó bevett egy aranyláncot a kirakatból*.

De miért, hogy a nyelvészet olyan lassan és vonakodva vett tudomást e könnyen belátható elképzelésről? Már utaltam rá, hogy – legalábbis a könyvalakban publikált előadásaiiban – Saussure-nél a mondat szerepe nem volt elég hangsúlyos. Emiatt az ő forradalmi gondolatait követő korai strukturalista nyelvészek többnyire fonológiai (hangtani) és kisebb részben morfológiai (szóképzési-ragozási), illetve lexikai (szótártani) szintekre alkalmazták tanításait, a mondat vizsgálatát lényegében teljesen elhanyagolva. A strukturalista közelítés továbbá az igen/nem típusú oppozícióknak kedvezett, amelyek ugyancsak elsősorban ezeken az „alsóbb” nyelvi szinteken tanulmányozhatók és illusztrálhatók, olyan megkülönböztetésekre

¹ Itt fejezem ki köszönetemet Farkas Katalinnak, aki írásom első változatát volt szíves elolvasni, és több ponton javító és kiegészítő célú megjegyzéseket fűzni hozzá. Ő hívta fel a figyelmemet arra, hogy a tulajdonnév Fregénél önálló „jelentéssel”, azaz jelöllettel, referenciával rendelkezik, vagyis nem szükséges a mondatbeli szerepét vizsgálni. Bár ebben a rövid és más célú írásban a kérdést nem lehet tisztázni, legalábbis a nyelvész számára radikális különbség mutatkozik a „valódi” tulajdonnév és a szerkesztett kifejezés között, mely utóbbiak esetében az őket alkotó szavak jelentésén, vagyis a kifejezés intenzióján át jutunk el a referenciájához, azaz a kifejezés extenziójához – ha egyáltalán van extenziója.

támaszkodva, mint a 'zöngés/zöngétlen', 'egyes/többes szám', 'élő/élettelen', 'férfi/nő' stb. Természetesen adódott, hogy a jelentéstan is ilyen oppozíciókat igyekezzen konstruálni, és ehhez kapóra jött az alapvetően történeti célú ún. mezőelmélet.

A saussure-i tanítással összhangban a mezőelmélet arra kívánt választ adni, miképpen változtak meg egyes szavak jelentései, amelyek egy adott fogalomkörbe tartoznak. A válasz rendszerint az volt, hogy a fogalomkör belső szerkezete átrendeződött. Magyar példával élve, a 'nő' fogalmát jelölő szavaink közül az *asszony* eredeti 'királynő' jelentése 'férjes nő'-vé változott, a *némberé* (< *nő-ember*) pejoratív lett, a *hölgyé* (eredetileg 'nő, nőtény, menyecske') előbb mintegy „megemelkedett” ('előkelő nő'), majd a mai korra igencsak leszállt (pl. amikor a rendőrök a prostituáltakra ezzel a szóval utalnak), és így tovább. Ilyen vizsgálatok akár a nyelvek között összehasonlítható jelentésmezőkre is kiterjedhetnek, amint azt például a kontrasztív nyelvészeti felmérések meg is tették.

Mégis, láthatjuk, hogy itt nem másról van szó, mint a tartalmas vagy fogalmi jelentésű nyelvi elemek kiragadásáról a nyelvi rendszer teljes tárházából és a bennük többnyire pszichológiai alapon reálisan megtestesülő jelentésmozzanatok (vö. képzetek) elemzéséről. Ezt a gyakorlatot az is erősítette, hogy a Saussure-t megelőző, de befejezettnek az ő eszméi elterjedése után sem mondható korszakban, amelyben a történeti-összehasonlító nyelvtudomány dominált, a nyelvi változások központi „terepe” a szó volt: ezen belül működtek a hang-, illetve rag- és képzőváltozások. Aminek állandónak vagy legalábbis indokolhatóan és csupán kismértékben változónak kellett lennie (amint az mind a mai napig – teljes joggal – elő van írva a történeti kutatásokban), az a formai változásokon átmenő szó jelentése. De a saussure-i szintagmatikus (vagyis egymás melletti) és paradigmikus (vagyis osztályokat meghatározó) viszonyokat is leginkább szavakon tanulmányozták. Aligha véletlen tehát, hogy a jelentéstan központi kategóriája is a szó volt.

Még Saussure is híve volt annak a régi nézetnek, hogy a jelentés végső soron valamiféle dolog, hiszen számára a jel nem érzékelhető oldala, a „jelentett” egyfajta mentális létezéssel bíró entitás volt, bár azzal, hogy a jelt viszonyfogalomként tárgyalta, példát mutatott a további nyelvészgenerációknak. Abban, hogy a jelentést ne valamilyen entitással azonosítsák, hanem relációként határozzák meg, Ogden és Richards (1923) alapműve játszott fontos szerepet, de még

ők sem tették meg a nagy lépést a szótól a mondatig.

Volt még egy további ok is, ami késleltette ama felismerést a nyelvészetben, hogy a jelentés tanulmányozásának központi tárgya a mondat. Frege „nagy” tanulmányait a 19. század végén jelentette meg, ezek elterjedése azonban a 20. század közepéig még a filozófiában sem volt széles körűnek mondható. Jóllehet, Russell és a cambridge-i antimetafizikus filozófusok tisztában voltak jelentőségével, és tudjuk, hogy Wittgenstein is Fregének küldte el (bár hiába) a *Tractatust*, Seuren (1998) szerint az áttörés csupán az angol nyelvű fordításkötet 1952-es megjelenésétől számítható. Ez vélhetőleg annak köszönhető, hogy a filozófia elvi nemzetközisége ellenére valójában rendre a nyelvi bezárkózás jeleit mutatja: a franciául írók, olvasók, gondolkodók nem vettek, és ma sem vesznek tudomást a németekről vagy az angolszászokról, a németek az olaszokról vagy az angol-amerikaiakról és így tovább. A külső szemlélőnek ezért tűnik úgy, hogy van sajátos német, francia, angolszász stb. filozófia, még ha lehetnek is „eretnekek”, akik kitörnek nyelvi elszigeteltségükből.

Ha pedig még a filozófusok, sőt az analitikus filozófusok sem szenteltek nagyobb figyelmet Fregének (és ezt többek között a Ruzsa Imre által a magyar nyelvű Frege-kötet bevezetőjében idézett adatsorból is tudjuk, mely szerint 1920 és 1944 között 24 cikk, 1945 és 1960 között 82 cikk, 1961 és 1970 között 142 cikk és 3 könyv jelent meg róla), akkor nem is lehetett elvárni, hogy a nyelvészek ismerjék őt.

Az 1952-es angol nyelvű Frege-kötettől tehát csupán a filozófia kapott újabb lendületet; e gondolatoknak a nyelvészetbe való megérkezéséig még jó húsz évnek kellett eltelnie. (A fentebb hivatkozott és egyébként igen tájékozott, többek között Wittgensteintől az 1953-ban kiadott *Filozófiai vizsgálódások*at is idéző Stephen Ullmann Fregét egyik könyvében sem említi.) És persze azt is tudjuk, hogy a mondat szerepének megerősödése a nyelvészetben valószínűleg nem egyedül a filozófia jótékony hatásának köszönhető. Bár a Saussure utáni újabb nyelvészeti fordulatot Noam Chomskynak az 1955-ös vaskos doktori értekezéséből lerövidített és 1957-ben kiadott *Szintaktikai szerkezetek* című kötetének tulajdonítjuk, a mondat kitüntetett szintje már közvetlen elődei, Rulon S. Wells és különösen (a Chomsky által egyébként politikai nézetei miatt választott) tanára, Zellig S. Harris radikális strukturalista nyelvelemzésében is jelen van.

Mégis Chomsky indította el azt a nagyszabású kutatási programot, amelyre többszörös

névváltoztatása után (transzformációs nyelvtan, generatív grammatika, kormányzás és kötés elmélet, elvek és paraméterek elmélete) mára leegyszerűbben „elméleti nyelvészetként” lehet hivatkozni. Az ebben a keretben kidolgozott „elveknek és paramétereknek” csakis egy mondatközpontú grammatikában lehet létjogosultságuk. Ez a körülmény szerencsés módon „ágyazott meg” a nyelvfilozófia oldaláról érkező hatásoknak, amelyek szintén a mondat primátusát támogatták. Ugyancsak kedvező körülménynek tekinthető az is, hogy a Chomsky korai munkásságát rokonszenvvel kísérő és kiegészítő gondolkodók között filozófusok is voltak. A generatív grammatika szemantikai komponensét elsőként meghatározni próbáló J. J. Katz és J. A. Fodor 1963-as tanulmánya csaknem egy évtizedig szabta meg a diskurzus kereteit. Rendszerük szavakat egyesített a szintaxis által adott szerkezetekben, lényegében a fregei kompozicionalitási elvet megvalósítva. A szavak szótári jellemzése továbbá olyan szemantikai alkotóelemeket (ún. *markereket*, jelölőket) tartalmazott, amelyeket egy igazságfeltételes elmélet alapján lehetett megállapítani és a szavak jelentésszótályait határozták meg. Az ezek után is meglévő eltérő egyedi jellegzetességeket pedig egy-egy metanyelven megfogalmazott leírás adta meg. Bármennyire csökevényesnek látszik is a mából visszatekintve a Katz–Fodor-féle szemantikai modell, tagadhatatlan, hogy benne az első mondatközpontú, sőt szintaktikai elemzésekre, teóriára támaszkodó jelentéstani rendszert üdvözölhetjük.

Chomsky 1965-ben publikált és a generatív grammatika következő korszakhatárát meghúzó munkája, *A szintaxis elméletének aspektusai* pedig végérvényesen a mondatközpontú nyelvi stúdiumok részévé tette a szemantikát. Innentől kezdve a nyelvelméleti kutatásokon belül már csak az volt a kérdés, hogy mikor, milyen mélységben és hány elemet vesz át a nyelvészet a logikai-szemantikai, illetve nyelvfilozófiai irányzatokból (és melyikből). Ez azonban már elhanyagolható tényező ahhoz képest, hogy a mondat a jelentéstani vizsgálódások alapegységévé lépett elő a nyelvtudományban is.

2. Kvantorok és operátorok

A filozófia történetében jó néhány kísérletet láttunk már arra, hogy valamiféle „tökéletes nyelvet” konstruáljanak, amely kiküszöbölné a természetes nyelv hiányosságait: pontatlanságát,

homályosságát, többértelműségét. (Eco 1998) Ezek közül többnek is – különösen a Leibniztől Fregéig terjedő időszakban keletkezett javaslatoknak – az volt a célja, hogy segítségükkel logikailag pontos állításokat lehessen tenni. Részben az oxfordi nyelvfilozófusok hatására, részben a természetes nyelv szemantikájának szorgos vizsgálata következtében azonban egyre többet sikerül megtudnunk arról, milyen rendszerszerű tulajdonságai vannak a nyelvben a jelentések kifejezésének, s ennek révén egyre közelebb kerülünk ahhoz, hogy pontos algoritmusokat adjunk a (logikai) jelentések ábrázolására. Más szóval ahhoz a végcélhoz, hogy valamely nyelv közreműködésével logikailag pontosan tudjuk kifejezni mondandónkat, magának a természetes nyelvnek az alapos vizsgálatával jutunk el, ráadásul úgy, hogy maga a természetes nyelv lesz a keresett tökéletes nyelv.

A logikusoktól régóta tudjuk például, hogy minden kvantor hatókört vesz fel, valamint köt egy változót, amint azt a $\forall x(Fx)$ képletben szoktuk ábrázolni. A nyelv vizsgálata egyrészt a logikai kvantorok listáját továbbiakkal egészítette ki, másrészt a változók újabb osztályait vezette be, amelyekre sajátos szerkezetfüggő szabályok vonatkoznak. Alább ezt a két témakört fogom részletesebben kifejteni.

A közgondolkodás szerint a nyelvész többek között azzal foglalatosskodik, hogy a mondatok elemzésében megtalálja az alanyt, az állítmányt és a többi mondatrészt, különbözőképpen megjelöli őket, aztán figyelmét ezeknek az ún. szószervezeteknek a belső viszonyaira fordítja. Alany és állítmány tehát minden mondatban van. Ha teszem azt, az adott mondat úgy szól, hogy: *Anna olvasta a Hamletet*, akkor az alany az *Anna* lesz. Ha pedig ez: *Minden diák olvasta a Hamletet*, akkor az alany a *minden diák*. Mármost a logikusoktól tudjuk, hogy a két kifejezés egyáltalán nem ugyanúgy alany, pontosabban, hogy a *minden diák* típusába tartozó kifejezések logikai fordításában nem konstans van, hanem egy változó és az azt kötő kvantor: a *Minden diák olvasta a Hamletet* mondat lényegében a $\forall x(Dx \rightarrow Fx)$ formulának felel meg. Nyelvileg a különbség például ott ragadható meg, hogy a két mondatot másképpen kell tagadnunk: *Anna nem olvasta a Hamletet*, de nem: **Nem Anna olvasta a Hamletet*. Viszont a kvantoros mondat helyes tagadása a *Nem minden diák olvasta a Hamletet* lesz, nem pedig ez: **Minden diák nem olvasta a Hamletet*. (A csillag a mondat grammatikai értelemben vett helytelenségét jelöli.)

Amiről idáig beszéltünk, az tulajdonképpen a logikai formulák átvételének is mondható. De a nyelvészeti elemzés ennél tovább ment. Először is a koreferencia vizsgálata alapján rámutattak, hogy nem mindegy, milyen szintaktikai viszonyok állnak fenn az előzmény és a rá utaló kifejezés között. A kvantorok ugyanis e tekintetben is másképpen viselkednek, mint a nevek vagy a leíró, illetve a nyelvészetnek a filozófiából átvett terminusával: referáló kifejezések. Elég például csak erre a két mondatra rápillantani:

Anna anyja szereti Annát.

*Néhány diák anyja szeret néhány diákot.

(Itt és a továbbiakban az aláhúzással jelölt kifejezések referenciáját azonosnak tekintjük.) Látjuk, hogy amíg az elsőben a két *Anna* név referenciája lehet azonos, a második mondatot nem lehet úgy érteni, hogy van néhány diák és ezeknek az anyja szereti őket (egyenként vagy csoportosan), azaz 'valamely x -re, x diák, igaz, hogy x anyja szereti x -et', pedig ez logikailag teljes mértékben lehetséges és értelmes kijelentés. A lehetséges logikai „fordítása” ennek a mondatnak valahogy így fest: 'valamely x -re, x diák, és valamely y -ra, y diák, igaz, hogy x anyja szereti y -t'.

Ugyanilyen jellegű különbséget látunk tagmondatok között is. Amíg az első mondatpárban a névre, illetve a kvantorra visszautaló (a magyarban rendszerint ki nem tett) névmás lehet a névvel vagy a kvantorral koreferens, azaz utalhat ugyanarra a személyre, illetve változóra, a második mondatpárban a kvantort tartalmazó mondatbeli személyes névmás már nem képes a kvantor által kötött változó értelmét felvenni (csupán a *minden diák anyja* teljes kifejezésben szereplő változóval lehet azonos).

Anna tudja, hogy (ő) beteg. = 'Anna tudja, hogy Anna beteg.'

Minden diák tudja, hogy (ő) beteg. = 'Minden x -re, x diák, x tudja, hogy x beteg.'

Anna anyja tudja, hogy (ő) beteg. = 'Anna anyja tudja, hogy Anna beteg.'

*Minden diák anyja tudja, hogy (ő) beteg. \neq 'Minden x -re, x diák, x anyja tudja, hogy x beteg.'

(A névmás körüli zárójel a névmás elhagyását jelzik.) Talán nem fölösleges itt rámutatni arra, hogy a mondatjelentést figyelmen kívül hagyó megközelítésekben maga a probléma sem merülhet fel, nemhogy valamiféle elemzési vagy megoldási javaslat volna lehetséges. Az újabb grammatikai kutatások azonban könnyedén kezelni tudják az ilyen és ehhez hasonló szerkezeteket, mivel a kvantorokat és a referáló kifejezéseket nem azonos szintaktikai-szemantikai eljárásoknak vetik alá: az előbbieket ugyanis a mondat bal oldali perifériájára emelik ki, és eredeti helyüket változóként értelmezik. Hogy ez nem egyszerűen a logikai formulákat „majmoló” trükk, arra éppen az olyan nyelvi szerkezetek adnak független bizonyítékot, amelyeket a logikusok igen sokáig elhanyagoltak.

Az utóbbi évek szintaktikai kutatásai előtt, bár nyilvánvalóan rögzítendő „nyelvi tény” volt, valójában nem keltett különös feltűnést az, hogy a nyelvek nagy többségében (de nem mindegyikben) a kérdőszavak a mondat elején vagy valamely más „kitüntetett” helyen állnak, illetve oda kerülnek. Mivel a hagyományos logikai fejtegetésekben a kérdő mondatok amúgy sem jutottak szerephez, a kérdőszavak szemantikai elemzése is a nyelvészetre maradt – ám a nyelvészek korábban megelégedtek annyival, hogy mintegy „lefordították” a kérdőszókat [vö.: „*ki, kicsoda* – személy felől érdeklődők”; „[a] kiegészítendő kérdéssel a beszélő azt fejezi ki, hogy tudása egy vonatkozásban hiányos, erre nézve még föltevése sincs, és a hallgatótól várja hiányos ismeretei kiegészítését”; „a kérdő névmás [...] a mondat leghangsúlyosabb szava, rendszerint a mondat élén helyezkedik el” (Bencédy et al. 1968, 50., 220. sk)].

A kvantorok tüzetes vizsgálata azonban megnyitotta az utat a kérdőszók logikai-szemantikai alapú kezelése előtt. A kérdőszók ugyanis pontosan úgy viselkednek, mint a „hagyományos” logikai kvantorok – kivéve, hogy a legtöbb nyelvben a „szemünk előtt”, a „látható” vagy „nyílt” szintaxisban helyezik a mondat bal szélére őket, a magyarban pedig a ragozott ige előtti kitüntetett helyre. Más szóval, a kérdőszók azt csinálják a szemünk láttára, amit a szokásos logikai kvantorok a logikai formulákban megadott fordításokban. Az alábbi két példában az egyik fenti mondatpárt ismételjük meg az univerzális kvantor helyén kérdőszóval. Láthatjuk, hogy e mondatok a fenti kvantoros mondatokkal teljes párhuzamosságot mutatnak:

Melyik diák tudja, hogy (ő) beteg? = 'Mely x -re igaz, x diák, hogy x tudja, hogy x beteg?'

**Melyik diák anyja tudja, hogy (ő) beteg? ≠ 'Mely x-re igaz, x diák, hogy x anyja tudja, hogy x beteg?'*

Ugyancsak a nyelvtudomány mutatott rá arra az érdekes helyzetre, hogy egyes nyelvek csak egyetlen kérdőszót (illetve azt tartalmazó kifejezést) helyeznek egy kitüntetett pozícióba (mint pl. az angol vagy az olasz), más nyelvek többet is (mint például a magyar vagy a bolgár), ismét mások pedig egyetlen egyet sem (mint például a kínai vagy a japán). E megfigyelés azután azzal a következménnyel járt, hogy más kvantorok nyelvtípusonkénti eltérő viselkedése is vizsgálható lett, például az, hogy a magyarban a tagadó és az univerzális kvantorok (*senki*, illetve *mindenki*) helye a mondat bal szélén van vagy lehet – szemben például az angollal vagy a kínáival, ahol ehhez hasonló mozgató nem létezik. De ide tartozik az utóbbi két évtizedben alaposan leírt magyar fókuszos szerkezetek viselkedése is, hiszen ez esetben is azt látjuk, hogy vannak „fókuszmozgató” és „fókuszbefagyasztó” nyelvek, például (a fókusz nagybetűvel jelöljük):

Péter olvasta a könyvet tegnap a szobában.

Péter A KÖNYVET olvasta tegnap a szobában.

Peter was reading the book in the room yesterday.

Peter was reading THE BOOK in the room yesterday.

Amíg a magyar semleges mondat szórendje nem lehet azonos a fókuszoséval, addig az angol mondat szórendje pontosan ugyanaz mindkét esetben, csupán a hangsúly elhelyezésében (és esetleg intenzitásában) különbözik a két mondat egymástól.

És végül arra is a nyelvészeti kutatások mutattak rá, hogy számos más természetes nyelvi kifejezés működik kvantorként, illetve logikai operátorként. Ilyen a többek között a magyar nyelvben is központi szintaktikai szerepet játszó fókusz, a *csak*, az *is*, a *még ... is*, a *több/kevesebb mint n számú dolog* és így tovább.

A nyelvészet tehát úgy termékenyült meg a logikai-filozófiai eredetű gondolkodás

átvételével, hogy azután maga fejlesztette tovább az ennek a gondolkodásnak a talaján fogant elképzeléseket, és kínálta fel a logikai-szemantikai elemzések számára.

3. A referencia

A nyelvtudománynak viszonylag biztos elképzelései vannak saját határaitól, vagyis arról, mi tartozik kutatási körébe. Nem csoda hát, hogy a referencia és a referálás eredetileg Frege által bevezetett, majd Strawson (1950) révén felújított fogalma kívül esik e tudomány területén – csakúgy, mint az igazság fogalma. A nyelvészek ezekhez a kérdésekhez ugyanúgy viszonyulnak, ahogy az építész a gravitáció alapproblémájához: bár minden tervében figyelembe veszi, mégsem töpreng azon, hogyan is határozza meg. Vagy hogy nyelv(észet)közelibb példával éljünk, ahogyan a fonológus viszonyul a (szó)jelentéshez: annak eldöntése, hogy a [k] és a [g] külön fonémák-e vagy sem, azon múlik, hogy különbözik-e például a *kép* és a *gép* szó jelentése (illetve, hogy egyáltalán vannak vagy lehetnek-e ilyen szavak). A fonológusnak persze azt nem kell tudnia, *mi* e két szó jelentése, csupán azt, hogy eltérőek-e. Ugyanígy, a szemantika kutatójának nem azt kell tudnia, egy adott mondat igaz-e, vagy hogy az igazság fogalmának milyen meghatározásai vannak, csupán azt, hogy pl. a *Csilla szeme kék* mondat igazságfeltételei azonosak-e a *Csilla szeme zöld* mondat igazságfeltételeivel, és melyek azok. Végül ahhoz, hogy eldöntsük, hogy az alábbi mondatban:

Csilla tudja, hogy (neki) kék a szeme

a *Csilla* és a *neki* szavaknak azonos lehet a referenciája, nem kell tudnunk, Csilla kicsoda, vagy hogy egyáltalán létezik-e, vagyis nem kell eldöntenünk, a kifejezés referál-e, és ha igen, mire. Az igazság vagy a referencia fogalmának a meghatározása tehát kívül esik a nyelvészet felségterületén, egy adott mondat igazságának, illetve a benne szereplő kifejezések aktuális referenciájának megállapítása pedig a tudomány területén.

Egy másik kérdés ebben a témakörben a referencia fajtáját érinti. Utaltunk már fentebb a generikus referencia felbukkanására a nyelvészeti kutatásban. De más, eredetileg logikai-filozófiai alapú megkülönböztetések is érdekessé váltak a szemantikában, például a

specifikus/nem specifikus referencia különbsége – igaz, korábban nem ezekkel a szavakkal jellemezték, hanem a „referenciális” és az „attributív” kifejezésekkel. (Donellan 1966) Először arra figyeltek föl, hogy nem minden határozott leíró kifejezés alkalmas határozott referencia megvalósítására. Donellan példáját idézve arról van szó, hogy ha a bírósági tárgyaláson rámutatunk a vádlottra, és ezt mondjuk: *Smith gyilkosa örült*, akkor a kifejezés extenziója működik, vagyis úgy értjük, hogy 'ez és ez a személy örült'. Ha viszont az emberölés helyszínén következtetünk erre ugyanazt a mondatot kimondva, de anélkül, hogy tudnánk, valójában ki a gyilkos, akkor a kifejezés intenziója áll mögötte, vagyis az értelme nagyjából ez: 'akárki gyilkolta is meg Smitht, az illető örült'. A nyelvészek ezt a magától értetődő disztinkciót azután a határozatlan névelővel alkotott kifejezésekben is alkalmazták. (Lyons 1977) Amikor például azt mondom: *Szeretnék egy svéd lányt feleségül venni*, akkor a mondatnak két jelentése van attól függően, hogyan értem az *egy svéd lány* kifejezést. Ha ismerek egy svéd lányt, akit feleségül szeretnék venni, vagyis a kifejezés extenzióját hívom elő, akkor referenciális használatról beszélünk. Ha viszont csupán az a kívánságom, hogy majdani feleségem svéd legyen, akkor attributív használatról, más szóval a kifejezés intenziójáról beszélünk.

A nyelvészetben az extenzionális olvasatra a specifikus, az intenzionálisra a nem specifikus megjelölés szolgál, és olyan további jelenségeket ragadhatunk meg e fogalom pár segítségével, mint a topikra való alkalmasság vagy a határozatlansági effektus.

Az előbbi esetben arról van szó, hogy például a magyar mondatban topik, azaz mondatéli helyzetben (ezt alább szögletes zárójellel jelöljük) nem szerepelhet nem specifikus kifejezés. Előbb azt mutatjuk be, hogy bizonyos predikátumok mellett csak nem specifikus kifejezések fordulhatnak elő. (A „0” a névelő hiányát jelöli. A csillaggal jelölt mondatok első kifejezését nem szabad az ún. kontrasztív topikra jellemző emelkedő hanglejtéssel mondani és ezáltal mintegy „kijavítani”. Vö. Szabolcsi 1992)

*Született 0/egy/két/*a gyerek.*

*Kaptam 0/egy/néhány/*a könyvet.*

**[Egy gyerek] tegnap született.*

**[Egy könyvet] Anna kapott.*

De ha a predikátum igekötős igére változik, akkor már nemcsak lehetséges a specifikus vagy határozott kifejezés, hanem egyenesen kötelező:

[A/egy gyerek] (tegnap) megszületett.

**[Gyerek] (tegnap) megszületett.*

[A/egy könyvet] Anna megkapott/megkapta.

**[Könyvet] Anna megkapott.*

A határozatlansági effektust pedig a magyarban az alábbi példákkal illusztrálhatjuk, ahol az első mondat nem specifikus, a második specifikus kifejezéseket kíván a létige mögötti alany helyzetében.

*Van 0/egy/*a könyv az asztalon.*

*Megvan egy/a/*0 könyv.*

A nyelvészetben tehát a referencia efféle különbségei egyebek mellett a predikátumok, illetve a mondatbeli pozíciók osztályozását teszik lehetővé. Amit e példákön láthattunk, egy olyan folyamat volt, melynek során egy eredetileg filozófiai jellegű disztinkció bekerült a nyelvészetbe, majd itt tovább finomodott, mintegy önálló életre kelt, hogy azután olyan megállapításokra adjon lehetőséget, amelyek érvényessége és jelentősége már e tudományon belül áll fenn.

4. Az előfeltevések

Frege nemcsak az igazságfeltételes szemantika alapjait vetette meg; a szemantika mint önálló tudományterület fejlődése szempontjából oly lényeges „Über Sinn und Bedeutung” című tanulmánya foglalkozik először érdemben az előfeltevés fogalmával is. P. F. Strawsonnak a

cambridge-i „iskolával”, azaz Bertrand Russell-lel vitázó 1950-es cikke is csupán a filozófusokat készítette állásfoglalásra; a nyelvészetnek az 1960-as évek végéig kellett várnia, amíg az előfeltevések bekerülhettek a jelentéstani problémák közé (Kiparsky–Kiparsky 1970).

A hagyományos logikai meghatározás szerint az előfeltevés a mondatnak olyan következménye, amely tagadás (kérdés, felszólítás) esetén is igaz marad (*Anna fia egyetemre jár* → *Annának van fia*). A pragmatikai előfeltevés a beszélő valamely hiedelme, mögöttes állítása (*Rockefeller gazdag, de becsületes* → *Nem minden gazdag ember becsületes*).

A korai vizsgálatok az előfeltevések vonzatú faktív igék (pl. *Péter sajnálja, hogy Mari beteg* → *Mari beteg*) és a nem faktív igék (pl. *Péter azt hiszi, hogy Mari beteg* → *Mari beteg* vagy *Mari nem beteg*) osztályainak megállapítása mellett még számos nyelvészetileg releváns érdekességet találtak. Az egyik az volt, hogy a nem faktív igék tagadása esetén úgy látszott, mintha a tagadást hordozó tagadószó az „alsó” mondatból került volna a felsőbe.

Péter úgy gondolta, hogy Mari nem hazudik → *Péter nem gondolta, hogy Mari hazudik*.

Ennek a javaslatnak tápot adott az ún. negatív polaritású kifejezések viselkedése: e kifejezések csak tagadás mellett fordulhatnak elő, és ha a közvetlen tagmondatukban nincs tagadás, akkor a felső mondatbeli tagadás „mozdult el” mellőlük:

Péter nem gondolta, hogy a kép egy fityinget is érne. (**A kép egy fityinget is érne.*)

De hamarosan kiderült, hogy nem minden negatív polaritású kifejezés mellől kell „átemelni” a tagadószót. A következő mondatpárban azt látjuk, hogy az alárendelt tagmondatban álló negatív polaritású kvantor egy negatív univerzális kvantorral egyenértékű:

Péter nem gondolta, hogy valamit is tud = *Péter azt gondolta, hogy semmit sem tud*.

Az alábbi mondatpárban viszont a főmondatbeli tagadó univerzális kvantor értelmű névmás nem lehet meg azonos mondatbeli tagadószó nélkül. De ha a tagadószót nem „helyezzük vissza” az

alárendelt tagmondatba, akkor az ottani negatív polaritású kifejezés marad tagadószó nélkül.

*Senki nem gondolta, hogy valamit is tud \neq *Senki (azt) gondolta, hogy semmit sem tud.*

Az előfeltevések vizsgálata alapján felállított igeosztályok és a velük alkotott szerkezetek nyelvészeti (szintaktikai-szemantikai) elemzése tehát egy újabb problémacsoporthoz vezetett, amelyet most már a nyelvfilozófiai forrástól független eszközökkel lehetett és kellett tovább analizálni.

De voltak más előfeltevéseket tartalmazó szerkezetek, amelyekre nyelvészek és nem filozófusok mutattak rá. Kiefer (1983) összehasonlítja például egyes melléknevek viselkedését a fokozásban.

Anna csúnyább, mint Kati.

Péter konokabb, mint János.

Az előző helyünk naposabb volt, mint a mostani.

Ezekben az esetekben mindkét nőnek csúnyának, mindkét férfinak konoknak és mindkét helynek naposnak kell lennie.

Anna szebb, mint Kati.

Péter okosabb, mint János.

A mi házuk nagyobb, mint a tietek.

Ezek szerint a mondatok szerint azonban egyik nőnek sem kell szépnek lennie, egyik férfinak sem kell okosnak, és egyik háznak sem kell nagyknak lennie. Vagyis a különféle melléknevek kétféleképpen viselkednek fokozáskor: vannak, amelyek azzal az előfeltevéssel járnak, hogy a fokozás mindkét oldalán szereplő dolognak rendelkeznie kell a melléknév kifejezte tulajdonsággal, és vannak olyanok, amelyek ilyen előfeltevéseket nem indukálnak.

5. Beszédaktusok, implikatívák

Az akkori oxfordi szokásoknak megfelelően keveset publikáló J. L. Austinnak csupán halála után adták ki a Harvard Egyetemen tartott „William James előadásait” tartalmazó könyvét, amely a beszédaktusok vizsgálatának az alapjait vetette meg. (Austin 1962) Austin az oxfordi „mindennapi nyelv” filozófiai iskolájának tagjaként szoros elemzés alá vette a nyelvhasználat számos vonatkozását, és eközben figyelt föl arra, hogy mondataink egy jelentős része nem leír vagy értékítéletet alkot, mint azt a korabeli filozófusok állították, hanem cselekvéseket valósít meg, az általa „illokúciós aktusok”-nak nevezett beszédcselekvéseket, mint amikor úgy ígérek meg valamit, hogy kimondom a „Megígérem, hogy...” fordulatot. Maga Austin is felismerte ugyanakkor, hogy nemcsak a „nem leíró” megnyilatkozások, hanem minden kimondott mondatunk – beleértve a korábban „leíró” jellegűeknek gondoltakat is – performatív, és azon túl, hogy megvalósítják a „szavak kimondásával való cselekvést”, nincsenek más, grammatikai vagy egyéb formai ismérveik.

Az Austin téziseit részben kritizáló, részben továbbfejlesztő J. R. Searle (1969, 1979) és az ezzel nagyjából egy időben, 1967-ben a Harvardon az újabb „William James előadásokat” felolvasó (és Austinhoz hasonlóan nem publikáló) H. Paul Grice együttesen fejtették ki hatásukat a nyelvtudománynak a nyelvhasználat és társalgás szabályaival foglalkozó, utóbb nem kevés ideológiai terhet is hordozni kénytelen részterületeire. Searle a beszédaktusok tüzetes elemzésével, a közvetett beszédaktusok működésének és a beszédaktusok típusainak a leírásával arra mutatott rá, hogy a nyelvben konvencionalizált, intézményesített szabályok érvényesek, amelyek pontos részszabályokból épülnek fel. Ezeknek a megsértése pedig más-más következményekkel járhat.

Grice (1975, 1989) nem a mondatokból, hanem eleve a társalgásból indult ki. Az általa megfogalmazott „együtműködési elv” és az azt artikuláló maximák nemcsak megsérthetők, mint a beszédaktusokat meghatározó szabályok, hanem rendszeres megsértésükön alapul a társalgás fordulatainak megértése. Ha például az austini vagy searle-i (közvetett) beszédaktusok közül az ígérest tekintjük, és a „Holnap adok neked egy könyvet” megnyilatkozást nem kíséri a beszélő szándéka, hogy adjon a hallgatónak egy könyvet, akkor a beszélő őszintétlen ígéretet tett, valójában nem is tett ígéretet – noha szavait a szándékaival tisztában nem lévő hallgató annak vehette.

Ha azonban Grice „társalgási maximáit” vesszük szemügyre, látjuk, hogy a társalgás sikere sokszor épp a maximák megsértésén, illetve ennek felismerésén múlik. Ha valamelyik diákjáról a professzor ezt a véleményt írja a másik egyetemre küldött ajánlásában: „X úr kézírása tökéletes, és mindig pontosan érkezik az órákra”, akkor vagy a mennyiség maximáját hagyjuk figyelmen kívül, amely – egyebek mellett – arra szólít fel, hogy legyünk annyira informatívak, amennyire az adott helyzetben szükséges (márpedig ez a mondat a diák lényegi tulajdonságairól nem tájékoztat), vagy a relevancia maximáját sértjük meg, amely éppen az ilyen lényegi tulajdonságok közlését írja elő az adott esetben. Ennek következtében, mondja Grice, az ajánlólevél címzettje tudni fogja, pontosabban azt fogja implicálni, hogy ha a professzor a diák tehetségéről vagy tudásáról akart volna valami kedvezőt mondani, akkor azt közölte volna. Mivel pedig ezt nem tette, a diák eme képességei nyilván elhanyagolhatóak.

Mind a beszédaktusok, mind a társalgási implikaturák fogalma és elemzése hamar elterjedt a nyelvészetben – sokkal hamarabb, mint bármely korábbi nyelvfilozófiai nézet: már a 70-es évek elején egymás után jelentek meg az alkalmazások először a nyelv formai vonásait a logikai relációkra visszavezető, pontosabban abból eredeztető „generatív szemantikai” irányzatban, majd később az önálló nyelvtudományi kutatási területté bővülő pragmatikában. Itt a nyelvi rendszer és a nyelv használata, illetve a nyelv használója közötti összefüggéseket helyezik előtérbe, s a beszédaktusok, valamint az implikaturák megkerülhetetlen fejezeteket alkotnak – a deixis és az előfeltevések mellett.

Austin és Searle konvencionális implikációi és Grice társalgási implikaturái a legszembetűnőbb módon a társalgáselemzés nyelvészeti diszciplínáját újították meg. A társalgások korábbi – egyébként rendkívül alapos – szerkezeti vizsgálatát (vö. Sacks et al. 1974; Schegloff 1975) most már azok tartalmi elemzése egészíthette ki. Ez a kutatási terület aktuálisan elhangzott (tehát nem a kutató által konstruált) szövegeket vizsgál, s ennek során azok minden jegyét igyekszik figyelembe venni. A társalgást jellemző szerteágazó vonatkozások közül (pl. a társalgási helyzet, résztvevők, célok, eszközök, tartalmak, stílusok, előírások és műfajok) a rejtett közléseket a legjobban a közvetett beszédaktusok és a társalgási implikaturák segítségével lehet kibontani. (E terület bemutatásától a felhasználandó szövegek és az elemzési apparátus mérete miatt el kell tekintenem. Az érdeklődő olvasó például Schiffrin (1993) vagy van Dijk

(1997) alapján tájékozódhat.)

Talán még ennél is nagyobb sikert értek el a grice-i maximák egy pragmatikai alapú jelentéselmélet, a „relevanciaelmélet” alapjainak megteremtésével. Sperber és Wilson (1986) egyszerre bírálják Grice-t laza meghatározásai miatt, és fejlesztik tovább elképzeléseit a relevanciát és az implikatúrákat a középpontba helyezve. Sokkal fontosabb szerepet tulajdonítanak a társalgás (szöveg)környezetének, amely a megnyilatkozások explicit tartalmával és annak explicit következményeivel (az „explikatúrákkal”) együttesen határozza meg a többkevesebb érvényességgel bíró implikatúrákat. Ebben az értelemben pedig a maximák megsértésének nincsen jelentősége, hiszen egy-egy maximasértés éppen az adott esetben releváns implikatúrát hozza létre.

Ha például a következő párbeszéd zajlik le: „A: *Miért nem hívtatok meg a konferenciára?* B: *Túl hosszú volt a cikked*” – akkor B válaszában azon vonatkozásai, hogy a cikket A írta és küldte be a szervezőknek, vagy hogy az a konferencián elhangzó előadások számára rendelt időkerethez képest volt túl hosszú, olyan egyértelműsítések, melyek részben a nyelvi formák tulajdonságaiból (*a cikked* = 'a tulajdonodban lévő cikk, az általad olvasott/szerkesztett/írt cikk' stb.), részben a kontextusból, a kölcsönösen feltett előzetes ismeretekből következnek (pl. ahogyan megszerveznek egy konferenciát). Az implikatúra ez esetben pedig az, hogy B válasza a relevancia elve alapján megadja az okot arra, hogy A-t miért nem hívták meg.

Ugyanakkor az implikatúrák is különféle erővel következhetnek a mondottakból. „A: *Szívesen vezetnél egy Mercedest?* B: *Nem vezetnék egyetlen drága autót sem.*” Ebben a párbeszédben a relevanciára építő explikatúra az, hogy a Mercedes drága autó, az implikatúra pedig az, hogy B nem vezetne Mercedest. Csakhogy az adott helyzetben B ennél többet is közölhet, amit A különféle további implikatúrákkal közelíthet meg, melyek azonban egyre csökkenő érvényességgel, „erővel” bírnak: például, hogy B nem vezetne Rolls-Royce-t vagy Cadillacet sem, vagy hogy B nem szeretné mutogatni, hogy vagyonos, vagy hogy nem fizetne be egy világ körüli hajóútra sem, ha lenne rá pénze.

A relevanciaelmélet, csakúgy, mint a mögötte meghúzódó nyelvfilozófiai gondolkodás, világosan állást foglal a nyelv alapvető funkciójának a kérdésében is: a chomskyánus kognitív

alapú nyelvszemlélet helyett a Searle által expliciten is megfogalmazott módon a kommunikatív funkciót tartja elsődlegesnek. És jóllehet az egyes társalgások elemzései jól mutatják e kommunikációs alapú elméletek használhatóságát, a kognitív szemlélet hívei továbbra is erősen tartják magukat álláspontjukhoz.

6. Összegzés

Írásom címe, „a filozófia a nyelvészetben”, tudatosan fordítja meg Zeno Vendler (1967) kötetének címét: „a nyelvészet a filozófiában”. Mondhatnánk azt is, hogy az elmúlt 35 évben a nyelvészet elfoglalta, vagyis inkább visszahódította a „mindennapi nyelv” kutatását a filozófusoktól, de ez csak részben fedné az igazságot. Ugyanis valójában inkább az történt, hogy a filozófia a 20. században lezajlott „nyelvi fordulatának” kimerülésével a (nyelv)filozófusok felhagytak a mindennapi nyelv aprólékos vizsgálatával és azzal a nézettel, hogy a nyelv tüzetes megfigyelése megelőz minden más filozófiai kérdésfeltevést. Dehát még ez sem ad választ arra, hogy végül is hová tűnt a nyelvfilozófia?

Searle (1999) gondolatmenetét követve azt mondhatjuk, hogy ugyanaz történt vele, mint ami számos más tudományterülettel is megesett. Hiszen hová lett a természetfilozófia? És honnan jött a fizika, az antropológia, a pszichológia és a szociológia? Hajdan mind a filozófusok érdeklődésének tárgyát képezték, ám amikor a kérdések és a kezelésükre kialakított módszerek eléggé letisztultak, ezek a területek leváltak a filozófiáról, és megkezdték önálló életüket. Persze az egyes történetek nem olyan egyszerűek, mint ez a metafora sugallná: nyelvészet (és nem csak a nyelvvel való foglalkozás, a nyelvről való gondolkodás értelmében) volt azelőtt és attól függetlenül is, hogy a nyelvfilozófia (talán Fregének tulajdoníthatóan?) elkülönült volna – még ha az antik görög gondolkodásban nem váltak is el egymástól. A jelentés problémái azonban mára a nyelvtudományon belüli technikai kérdésekké váltak, amelyek megoldásához, mint láttuk, komoly szintaktikai (és esetleg prozódiai és morfológiai) fegyvertár bevetése szükséges – ahhoz hasonlóan, ahogy a fizikai jellegű kérdések megválaszolása a magasabb matematika formuláinak használatát igényli.

A nyelvtudomány természetesen a maga „filozófiai fordulata” után sem vállalja magára az olyan kérdésekkel való foglalkozást, mint például hogy honnan tudjuk azt, amit tudunk, hogy

mi az igazság fogalmának meghatározása, hogy miképpen működik a referencia, hogyan referál egy tulajdonnév, és egyáltalán, milyen aktus a referálás. A világ és a nyelv közötti viszony, a megismerés alapkérdései tehát továbbra is a filozófia térfelén maradnak, mint ahogy a nagy metafizikai kérdésekre sem a természettudományokban keressük a választ. A nyelvészet viszont egyre pontosabb elemzéseket kínál föl a jelentés természetéről, a jelentésvizonyokról, a kijelentések következményeiről, mindenfajta mondat (és nem csak a proposíciók) logikai-szemantikai szerkezetéről és így tovább. Saját határain belül is folytatja azokat a filozófiai előzményekre (például Russell és Strawson nézetkülönbségeire) visszamutató vitákat, amelyekben a nyelv kognitív, illetve kommunikatív vonatkozásainak az elsőbbsége vagy a világról való tudásunk nyelvi vagy nem nyelvi meghatározottsága osztja különböző táborokra a részt vevő feleket. Azt teszi tehát, ami egy szaktudomány dolga. A nyelvfilozófia pedig, miután eredeti feladatát elvégezte, megnyugodhat abban, hogy méltó utód veszi át tőle az örökségét.

Irodalom

- Austin, J. L. (1962): *How to do things with words*. Clarendon Press, Oxford (Magyarul: *Tettenért szavak*, Akadémiai, Bp., 1990)
- Bencédy, J.–Fábián P.–Rácz E.–Velcsóv M. (1968): *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Bp.
- Chomsky, N. (1957): *Syntactic structures*. Mouton, The Hague.
- Chomsky, N. (1965): *Aspects of the theory of syntax*. The MIT Press, Cambridge.
- Chomsky, N. (1971): „Deep structure, surface structure and semantic interpretation”. In: Steinberg-Jakobovits, 183–216.
- Chomsky, N. (1976): Conditions on rules of grammar. *Linguistic Analysis* 2, 303–351.
- Davidson, D.–Harman, G. (eds.) (1972): *Semantics of natural language*. Reidel, Dordrecht.
- Donellan, K.S. (1966): „Reference and definite descriptions”. *The Philosophical Review* 75, 281–304.
- Eco, U. (1998): *A tökéletes nyelv keresése*. Atlantisz, Bp.
- Farkas K.–Kelemen J. (2002): *Nyelvfilozófia*. Áron, Bp.

- Frege, G. (1980): *Logika, szemantika, matematika*. Gondolat, Bp.
- Grice, H. P. (1975): „Logic and conversation”. In: Cole, P.–Morgan, J. L. (eds.): *Syntax and semantics, Vol. 3*. Academic Press, New York, 41–58.
- Grice, H. P. (1989): *Studies in the way of words*. Harvard U. P., Cambridge.
- Hintikka, J.–Moravcsik, J.M.–Suppes, P. (eds.) (1973): *Approaches to natural language*, Reidel, Dordrecht.
- Katz, J.J.–Fodor, J.A. (1963): „The structure of a semantic theory”. *Language* 33., 170–210.
- Keenan, E. (ed.) (1975): *Formal semantics of natural language*. Cambridge U. P., London.
- Kelemen J. (2000): *A nyelvfilozófia rövid története Platóntól Humboldtig*. Áron, Bp.
- Kiefer, F. (1983): *Az előfeltevések elmélete*. Akadémiai, Bp.
- Kiparsky, P.–Kiparsky, C. (1970): „Fact”. In: M. Bierwisch–K. Heidolph (eds.): *Progress in Linguistics*. Mouton, The Hague.
- Klemke, E. D. (ed.) (1968): *Essays on Frege*. University of Illinois Press, Chicago.
- Lyons, J. (1977): *Semantics I–II*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Martinkó A. (2001): *A szó jelentése*. Lazi Könyvkiadó, Szeged.
- Ogden, Ch. E.–Richards, I. A. (1923): *The meaning of meaning*. Routledge and Kegan Paul, London.
- Porzig, W. (1950): *Das Wunder der Sprache*. Francke, Bern.
- Pyles, J.–Algeo, Th. (1964/1993): *The origins and development of the English language*. Harcourt, Brace, Jovanovich, Fort Worth.
- Russell, B. (1905): „On denoting”. *Mind* 14., 479–193.
- Sacks, H.–Schegloff, E. A.–Jefferson, G. (1974): „A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation.” *Language* 50, 696–735.
- Schegloff, E. A. (1975): „Sequencing in conversational openings.” *American Anthropologist* 70, 1075–1095. (Magyarul: Horányi Ö. (szerk.): *Kommunikáció 2: A kommunikáció világa*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1978.)
- Schiffirin, D. (1993): *Approaches to discourse*. Blackwell, Oxford.
- Searle, J. R. (1969): *Speech acts*. Cambridge U. P.
- Searle, J. R. (1979): *Expression and meaning*. Cambridge U. P.

- Searle, J. R. (1999): „The future of philosophy”. Kézirat, Berkeley.
- Searle, J. R. (2001): „John Langshaw Austin”. In: A. P. Martinich–David Sosa (eds.), *A companion to analytic philosophy*, Blackwell, Oxford, 2001, 218–230
- Seuren, P. A. (1998): *Western linguistics: An historical introduction*. Blackwell, Oxford.
- Sperber, D.–Wilson, D. (1986): *Relevance: Communication and cognition*. Blackwell, Oxford.
- Steinberg, D. D.–Jakobovits, L. A. (1971): *Semantics: An interdisciplinary reader in philosophy, linguistics and psychology*. Cambridge U. P., Cambridge.
- Strawson, P. F. (1950): „On referring”. *Mind* 59., 320–344.
- Szabolcsi A. (1992): *A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Trier, J. (1931): *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes*. Winter, Heidelberg.
- Ullmann, S. (1957): *The principles of semantics (2nd ed.)*: Basil Blackwell & Mott, London.
(Első kiadás: 1951)
- Ullmann, S. (1962): *Semantics: An introduction to the study of meaning*. Basil Blackwell, Oxford.
- van Dijk, T. (1997): *Discourse studies*. Sage, London.
- Vendler, Z. (1967): *Linguistics in philosophy*. Cornell U. P., Ithaca.